

Saydaliyeva Mashhura Anvarjon qizi
Namangan davlat pedagogika
instituti katta o'qituvchisi
e-mail: mashhura.saydaliyeva@bk.ru

INGLIZ TILI DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQ KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH MAZMUNINING METODIK TAHLILI

Annotatsiya: Maqolada ingliz tili darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutq kompetensiyasini shakllantirish jarayonida gapirishning o'ziga xos mexanizmlari, o'quvchilarga ingliz tilida gapirishni o'rgatishdagi oraliq va amaliy maqsadlar va til vositalari yordamida fikrni bayon etishdagi nutqiy dasturlar keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: bog'langan nutq, suxbat tarzidagi nutq, spontan nutq, tinglab tushunish, reproduksiya, replica.

Сайдалиева Машхура Анваржон кизи
Наманганская государственная
педагогика института

МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ УСТНОЙ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В статье широко освещены конкретные механизмы говорения в процессе формирования устной речевой компетентности учащихся младших классов на занятиях по английскому языку, промежуточные и практические цели обучения учащихся говорению на английском языке, а также речевые программы выражения мыслей с использованием языковых средств.

Ключевые слова: связанная речь, разговорная речь, спонтанная речь, понимание на слух, воспроизведение, реплика.

Saidaliyeva Mashkhura Anvarzhon kizi
Namangan State Pedagogy Institute

METHODICAL ANALYSIS OF THE CONTENT OF FORMATION OF ORAL SPEECH COMPETENCE OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN ENGLISH CLASSES

Annotation: This article explains the specific mechanisms of speaking in the process of forming oral speech competence of elementary school students in English classes, intermediate and practical goals of teaching students to speak English, and speech programs for expressing thoughts using language tools are widely covered.

Key words: connected speech, spoken speech, spontaneous speech, listening comprehension, reproduction, replica

Kirish

Boshlang'ich sinflarda chet tillar o'qitish uzluksiz ta'lim tizimining dastlabki va asosiy bo'g'inlardan biri bo'lib, o'quvchilarning chet til bo'yicha ilk lingvistik va nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy bosqich hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda chet

til o'qitishda o'quvchilarning dastlabki ko'nikmalari, avvalo, ularning og'zaki nutqini shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, og'zaki nutq orqali o'quvchilar atrofida borliqni qabul qiladilar, narsa-buyum va hodisalarni inglizcha nomlarini o'rganadilar, o'z fikrlarini bayon qilishni o'rganadilar. Ayni vaqtda ushbu ko'nikmalar o'quvchilar ongi, tafakkurining shakllanishiga, tevarak-atrofdagi voqea-hodisalarga nisbatan turlicha munosabatlarining shakllanishiga, muayyan sohalar bo'yicha qiziqishlarni hosil bo'lishiga turtki bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Boshlang'ich ta'lim bosqichidagi ingliz tili darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish xorijiy davlatlar hamda mamlakatimizdagi yetakchi olimlar ko'plab ilmiy izlanishlar olib borishgan. Respublikamizda chet tillarni o'qitish metodikasiga oid muammolar, ingliz tilida lingvistik va nutqiy kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish masalalari respublikamiz olimlari J.J.Jalolov, O'.H.Hoshimov, G.X.Bakieva, I.M.To'xtasinov, F.M.Rashidova, G'.Sh.Tojiboev, F.Sh.Alimov, D.M.Isroilova, M.Sh.Ro'zmetova, Sh.H.Akbarova, B.H.Xoliyorovlarning ilmiy ishlarida o'rganilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) olimlari T.K.Borozenes, S.I.Guseva, I.V.Leushina, M.V.Mazo, I.A.Megalova, O.Yu.Levchenko, O.V.Fedorovalarning tadqiqot-ishlarida o'quvchilarning nutqiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning ayrim pedagogik-psixologik va metodik jihatlari tadqiq etilgan.

Xorijiy davlatlarda A.Holubekova, L.Moravcova, Wu Tong, Veronica Munoz, T.Cabr , Richards JackC, Rodgers Theodores, T.Hutchinson, A.Walters, C.Griffiths, Nicoleta Aurelia Marcu, Jeannine E.Turnerlarning tadqiqotlarida xorijiy tilga xos lingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lgan o'quvchilarning nutqiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish masalalari o'qitish amaliyotiga joriy etilganligi bilan izohlanadi.

Tahlillar va natijalar

Gapirish, nutq faoliyatining turi sifatida, og'zaki fikr bayon etish demakdir. Bu jarayonni bildiruvchi ta'rifdir. Gapirishning psixologik mazmuniga kelganda, uning hosilasi tarzida „fikir“ (mulohaza) ifodalanishini qayd etish zarur. Soddaroq qilib, „Gapirish“ metodik tushunchasi qamroviga 1. Fikr bayon etish jarayoni; 2. Aytish; 3. Og'zaki muloqot; 4. Fikr izhori natijasini kiritish mumkin. Gapirish oqibatida fikr aytiladi, ushbu fikrni bayon etish niyati (ichki turtkisi) esa Gapirishga sabab bo'ladi. Savolga berilgan qisqa javob ham, butun bir monolog ham fikr bayoni hisoblanadi.

Chet til o'qitishda yaqin paytlargacha „Gapirish“ o'rnida „og'zaki nutq“, hatto „nutq“ terminlari qo'llanib kelardi. Ona tilida hozir ham „nutqni o'stirish“ deyiladi.

Chet til o'qitishdagi nazariy mulohazalarga ko'ra nutq muloqot jarayoni emas, gapirish ham emas, nutq - gapirish jarayonida fikrning, ro'yobga chiqish va ifoda qilish usulidir.[1]

Gapirish - biror fikrni izhor etish maqsadida muayyan tildagi leksik, grammatik va talaffuz hodisalarini qo'llashdan iborat. Avval o'yla, keyin so'yla, deyilishi bejiz emas. „O'yla“ qismida fikr paydo bo'lishi, „so'yla“da esa uni nutqharakat sezgisi/analizatori orqali „bayon etish“ tomonlari nazarda tutiladi. Birinchisi - til materialining qo'llanilishidir, ular leksik, grammatik, talaffuz ko'nikmalari deyiladi, ikkinchisi - fikr aytish jihati - gapirish malakasi nomi bilan yuritiladi.

O'quvchilarga ingliz tilida gapirishni o'rgatish oraliq amaliy maqsad sanaladi, ya'ni ta'limning dastlabki bir necha yili davomida ular gapirish va tinglab tushunishni (og'zaki nutqni) o'rganishadi, o'qish va yozuv (yozma nutq) o'qitish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yuqori sinflarda o'qish va tinglab tushunish (reseptiv nutq) maqsad

maqomini egallaganida, gapirish o'qitish vositasiga aylanadi. Demak, gapirish uch vazifani o'taydi: aloqa vositasi, o'qitish vositasi va o'qitishning amaliy maqsadi (tinglab tushunish va o'qish ham yuqori sinflarda shunday mavqega egadir. Yozuv esa maqsad emas, faqat vosita vazifasini bajaradi.

Chet tilda gapirishga oid ko'p sonli ilmiy terminlar metodika fanida keng istifoda qilinadi. Ularning muxtasar uslubiy tahlili darkordir.

Gapirishning g'oyat mukammal darajada bo'lishi „spontan“ (o'z-o'zidan beixtiyor sodir bo'ladigan) nutq nomini olgan. Qisqa so'z bilan ifodalaganda, „erkin nutq“ deyilgani ma'qul.

Erkin nutqqa yaqin turadigan javob nutqini ham eslatish joizdir. O'zga shaxs nutqiga ergashib gapirilganda, u taqlidiy (imitativ) nutq nomi bilan ataladi. Nutqiy matnning biror parchasini aniq tushunmagan holda aytish assosiativ, stoxastik yoki fikrsiz nutq tarzida namoyon bo'ladi. Afsuski, pedagogik amaliyotda u ko'p uchraydi.

Eski metodik adabiyotlarda „tayyorlangan/tayyorlanmagan“ nutq termini uchraydi. Tayyorlanmagan nutq so'zlanganda, u prompt shaklida sodir etiladi, ya'ni u oldindan rejalashtirilmagan nutq vaziyati yoki mavzusiga ko'ra gapirishdir. Oddiyroq qilib aytilganda, tayyorlanmagan nutq yuritishga ko'ra, vaqt e'tibori bilan avvaldan hozirlik ko'rilmaganligi ta'kidlanadi. Tayyorlangan termini orqali nutq vaziyati, mavzusi yuzasidan muayyan til materiallari asosida oldin mashq qilingan fikr bayon etish usulini tushunamiz.

Chet tilda gapirish uch qismdan iborat nutqiy faoliyatdir. Dastavval gapirishga moyillik (motvasiya) bo'lishi taqozo etiladi. Ushbu til vositasida fikr aytish ehtiyoji tug'iladi (yoki u maxsus tashkil etiladi). Nutqiy harakatni bajarishga mayl paydo bo'lsa, biror axborot berish, savolga javob qaytarish yoki nonutqiy harakat (masalan, iltimos, buyruq)ni ijro qilishga kirishiladi. Gapirishning ushbu qismida aytish niyati (ruscha intensiya) paydo bo'ladi, xolos.

Fikrning izhor qismida esa analiz-sintez amallari ishga tushadi. Buning uchun xotirada tutish (assosiativ bog'lanish) xizmat qiladi. Paradigmatik va sintagmatik bog'lanish mavjud. Paradigmatik aloqada ichki bog'lanishlar so'zlarning turli belgilariga binoan taqqoslanishi kuzatiladi; aytilishida bir xil va yozilishida farq qiladi (see-sea, two - too); ma'nosi yaqin (big - large); zid ma'noli (go - come, here - there). Gapirishni o'rganishda sintagmatik aloqalarning ahamiyati ulkan bo'lib, bunda so'zning turli birikmalarda qo'llanilishi ko'zda tutiladi.

Gapiruvchi xotirada tayyor turgan so'zni yoki grammatik birlikni tanlaydi, odatda, ona tili hodisalari xotirada tayyor turadi. Binobarin, interferensiya paydo bo'ladi (mas. chet til va ona tilidagi so'z tartibi bunga yaqqol misoldir).

Gapirishning uchinchi qismi ijro etish, fikrni bayon etish, talaffuz qilish, ya'ni tashqi nutqda uni ifodalashdan iborat.

Uchala qismning amal qilishi nutq faoliyati turlaridan gapirishni yuzaga keltiradi. Nutqning sodir bo'lishiga doir ilmiy muammolar zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda (A.A.Leontev va I.A.Zimnyaya) mufassal yoritilgan.

Fikmi og'zaki bayon etishni (gapirishni) o'rgatish fikrning yozma bayoni, o'zgalar nutqini idrok etib fahmlash (tinglab va o'qib tushunish) kabi nutq faoliyati turlari bilan uzviy bog'langan holda tashkil etiladi.

Fikrni og'zaki ikki shaklda, ya'ni bog'lanma (monolog) nutq va suhbat tarzidagi (dialog) nutqda ifodalash mumkin. Chet tilda monolog va dialogni o'rgatish o'quv dasturining asosiy talablaridandir. Binobarin, ikkala shakldagi nutqning o'ziga xos tomonlarini o'qituvchi bilishi kerak. Masalan, monolog uchun to'liq (qisqarmagan) jumlar va ularning nisbatan uzluksiz tizimlarini qo'llash ahamiyatli bo'lsa, dialogda

tayyor jumlarlar, ellips (qisqargan) gaplar ko‘proq ishlatiladi. Ona tili va chet tildagi hodisalarning qiyosiy tahlili natijalari ham hisobga olinadi.

Muayyan nutqiy mexanizmlar tarkib topgandagina chet tilda gapirishni o‘rganishga erishiladi.

Gapirishning psixofiziologik mexanizmlari

Barcha nutq faoliyati turlarida bo‘lganidek, gapirishning ham o‘ziga xos mexanizmlari bor. Gapirish amalga oshishi uchun o‘quvchilarda tegishli qator psixofiziologik mexanizmlar shakllangan bo‘lishi kerak.[2] Shunday mexanizmlar haqida muxtasar mulohazalar keltiriladi.

1. Reproduksiya mexanizmi. Nutq jarayonida ba’zi elementlar tayyor holda qo‘llansa, ayrimlari yangidan yaratiladi. Masalan, ingliz tili nutqida tayyor jumlarlar 25 foizni tashkil etishi aniqlangan (metodist va tilshunos professor Emmanuel Petrovich Shubin tadqiqotlari buni isbotlagan). Takrorlanadigan va tasodifiy til hodisalari nutqda ishlatilishi aniqlangan. Nutqni mukammal egallagan gapiruvchi elementlarni kamroq ishlatadi, bo‘sh gapiradiganlar esa rckurrent hodisalarni ko‘proq qo‘llaydilar.

Reproduksiya uch xil ko‘rinishda bo‘ladi: 1) jumla va mazmunni o‘zgarishsiz reppoduksiya (qayta nomlash) odati mavjud (to‘liq reproduksiya - o‘rganilganni o‘zgartirmay aytish); 2) matndan o‘zgarishsiz olingan jumlarlar yordamida mazmunni aytish (qisman reproduksiya); 3) mazmunni yangi jumalarda ifodalash (reproduksiya - transformasiya).

2. Tanlov mexanizmi. So‘zlarni hamda nutq namunalarini saylab aytishning farqiga borish kerak. So‘zlarni tanlab aytishda, assosiativ aloqalar shakllanganligiga qarab, ularni xotiradan tez yoki sekin „topish“ mumkin. Nutq namunasini xotirada tiklash bobida uning muayyan nutq vaziyatidagi vazifasi va muloqot maqsadiga ko‘ra assosiasiyaga kirishini bilish zarur.

3. Birlashtirish mexanizmi. Gapiruvchi so‘zlar va gaplarni biriktirish jarayonida oldingi til tajribasida uchratmagan yangi birikmalarni shakllantiradi. Bunda, jumladan, yirikroq nutq birliklari, mavzu va ularning bir nechta yig‘indisi bo‘lishi ham mumkin. Birlashtirish birligi qilib, so‘z, sintagma, jumla belgilangan. So‘z birikmalarini alohida e’tibor berib o‘rgatish zarur, chunki, jiddiy qiyinchiliklar shu hodisada yuz beradi. Oldingi ikki mexanizm amali ushbu birlashtirish jarayoniga ko‘p tomondan bog‘liq. Yaratish qobiliyatiga ko‘ra nutq mahsuli (matn) yuzaga keladi. Binobarin, birlashtirish ma’shqlari nutqiy yo‘nalgan bo‘lishi kerak.

4. Tuzish mexanizmi Gapirishni malaka maqomida egallagan o‘quvchi fikr bayon etishda qoidaga suyanmay nutqiy faoliyat yuritadi. Keng miqyosda yoki qisqartirilgan mavhumotdan foydalanish malakaning rivojlanish darajasi bilan o‘lchanadi. Tilni his etish zaminida, shakllangan mavhum qolipga o‘xshatish yo‘li bilan, lingvistik nazariyani eslamagan holda nutqiy mahsulot (matn)ni tuzish operatsiyalari bajariladi.

5. Oldindan sezish mexanizmi. Ravon gapirish uchun nutq oqimida nimani aytishni oldindan sezib borish, uni davom ettirishga tayyor turish zaruriyati tug‘iladi. Oldindan sezish mexanizmi ikki ma’noda — til materialini ishlatish va mazmunni „bashorat qilish“da namoyon bo‘ladi. Ayrim jumlarlar orasida uzoq to‘xtab qolishni (pauzani) bartaraf etishda ushbu mexanizmning amal qilishi yordam beradi. Mazkur mexanizmni shakllantirish uchun maxsus mashqlarni bajarish, natijada tajriba hosil qilish hamrdir. Mazmunni oldindan ilg‘ash nutqiy vaziyatni puxta bilishga bog‘liq. Fikr yuritishdai „kelajakni ko‘ra bilish“ gapiruvchining muhim vazifasi va asosiy burchidir. Demak, etarli mashqlar bajarishga to‘g‘ri keladi.

6. Diskursivlik mexanizmi. Agar oldindan fahmlab borish yo‘li bilan nutqni tayyorlashga erishilsa, diskursivlik yordamida gapirishning uzluksiz borishi jarayoni

boshqariladi, gapiruvchining nutqiy taktikasi va strategiyasi amalga oshiriladi. Bu mexanizm mantiqiy fikrlashga asoslangan bo'lib, o'quvchi undan foydalanganda, ongli holda nutqiy vaziyatni chamalaydi, suhbatdoshi fikrini to'g'ri idrok etib va uning noverbal muomalasini (masalan, xatti-harakatini) ham ilg'ab, unga munosib javob qaytaradi, gapirish mohiyati va vaziyatiga oid bilimlarini ishga soladi va h.k. Ushbu mexanizm ishida ona tilidagi amallar doimo yordam beravermaydi. Demak, diskursiv (anglab) gapirishga etarli mashqlar o'tkazish tavsiya etiladi.

Til vositalari yordamida fikrni bayon etish birmuncha qiyin kechadi. Chunki ushbu jarayonda bir yo'la ikki xil nutqiy dasturni bajarishga to'g'ri keladi: biri tafakkurga oid, ya'ni fikr yuritish jihati bo'lsa, ikkinchisi til birliklarini qo'llashdir. Undan tashqari dialog (juftnutq) va monolog (yakkanutq) xususiyatlarida keskin tafovutlar seziladi.

O'quvchining harakati leksika, grammatika va talaffuzni egallashga yo'naltiriladi. Yakkanutqda murakkab sintaktik va leksik shakllar ishlatiladi. Ular, ko'pincha, yozma nutq materialiga yaqin turadi. Juftnutqda qisqartirilgan birliklar tilning barcha hodisalariga taalluqli bo'ladi. Bu nutqning erkinligidan dalolat beradi. Juftnutqning asosini turli replikalar tashkil etadi. Replikalar gapirishga undovchi va javob jumllaridan iborat bo'ladi.[3]

Replikalar birikuvidan dialogik birlik hosil qilinadi. Ulardan savol-javob, savol-savol, xabar-savol, xabar-xabar, xabar-qo'shimcha xabar, gapga undash-xabar, gapga undash - savol singarilar juftnutqda keng tarqalgan. [4]

Juftnutqning asosiy xususiyatlari quyidagilardir: 1. Ajralmas ikki replika (dialogik birlik)ning nutqiy vaziyatga mos kelishi; 2. Juftnutq faqat savol - javob emas, balki turli replikalarning almashishi natijasidir; 3. dialogik birlikdagi ellips va qisqartmalarning o'z o'rnida qo'llanilishi; 4. Suhbatdoshning rerlikasi sheriginiki bilan mazmunan bog'lanishi.

Undovchi (stimul) replikani avvalo tushunib, so'ngra javob (reaksiya) replikasi aytiladi. Juftnutqda ikki va undan ortiq sheriklar tinglovchi/gapiruvchi sifatida navbatma-navbat axborot almashadilar. Juftnutqni oldindan to'liq tayyorlash imkoniyati yo'q. Nutq oqimida turli-tuman fikrlar almashinadi.

Yakkanutq ham o'ziga xos belgilar bilan farqlanadi: 1. Nisbatan uzluksizlik hukm suradi, birdan ortiq jumla aytiladi, binobarin, fikr bog'langan holda bayon qilinadi; 2. Mazmunan izchillik kuzatiladi, ifodalanadigan g'oyalar tayanch jum-lalar vositasida asta-sekin rivojlantirib boriladi; 3. Fikr-mulohazaning ma'lum darajada tugallanganligi nutq namunalarida ifodalanadi. Yakkanutq bir kishi nutqi bo'lib, ketma-ket keladigan jumlar mantiqan bog'lanadi, nutq ohangi va mazmuni jihatidan qo'yilgan maqsad sari yo'naltiriladi. Yakkanutq operasialari tushunchasi quyidagilardan iborat: 1) axborot predmeti, ya'ni nima haqida gapirish aniqlanadi (mas. predmet tasviri - narsaning nomi, rangi, turgan joyi kabilar gapiriladi; predmetga munosabat bildirish - yoqadi/yoqmaydi, yaxshi/yomon; sinf, maktab, uy haqida gapirish; o'qilgan yoki tinglangan matn mazmunini gapirish; rasmni tasvirlab berish va h.k.); 2) o'zlashtirilgan til hodisalarining xotira „ombori“dan keraklisini tanlab ishlatishga harakat qilinadi (nimalardir tayyor holda olinadi, boshqalarini almashtirish, kengaytirish, qo'shish, biriktirish mumkin bo'ladi; 3) mo'ljalga ko'ra fikrni tashqi nutqda aytish.

Foydalanilgan adabiyotlar: ro'yxati

1. И. А. Зимняя. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. - М: Просвещение, 1978. С-58.

2. Е.И.Пассов. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. -М.: Русский язык, 1989. –С.126-128-бетлар.
3. Н. Д. Шведова. К изучению диалогической речи. // ВЯ, 1957, №2. – С. 68.
4. Гез Н. И, Ляховицкий М. В., Миролубов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: Учебник. - М.: Высшая школа, 1982. С-257-264.